

2-TOM, 5-SON

MUMTOZ ADABIYOT NAMUNALARINI TUSHUNISH VA
TUSHUNTIRISHDAGI MUAMMOLAR

To'raqulova Mahliyo G'ayrat qizi

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Mumtoz asarlarni o'qitish bugungi kunda dolzarb masala sanaladi. Mumtoz matn ustida ishlash, notanish so'zlar lug'atini tuzish, o'quvchilarga mumtoz asarlardagi mazmun-mohiyatni yetkazish sharhlab o'qitish asosida amalga oshiriladi. Ushbu maqolada mumtoz asarlarini o'qitishdagi murakkabliklar haqida mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Mumtoz asar, matn, lug'at, g'azal, metod, usul.

Mumtoz adabiyot namunalarni tushunish va tushuntirishdagi murakkablik, avvalo, asarlarning lug'aviy tarkibidagi qiyinchilikda ko'rinadi. Haqiqatan, mumtoz asarlarda arxaik va o'zlashgan so'zlar ko'p qo'llangan. Olinma so'zlarning aksariyati arab va fors tillariga tegishli bo'lib, ularning lug'aviy hamda matniy (kontekstual) ma'nosini aniqlash lozim bo'ladi. Agar tojikcha so'zlar o'zbek tiliga so'zlashuv tili orqali, adabiyot orqali va boshqa yo'llar bilan kirgan bo'lsa, arab so'zlari, birinchidan, kitob, madrasa, din orqali... kirgan. Valijon Qodirov fikricha, hozirgi o'zbek adabiy tilida arabcha so'zlar bundan 20-25 yil ilgari lug'at tarkibining 13% dan 20% gacha bo'lgan miqdorini tashkil etgan¹.

Ilm-fan, ta'lim, adabiyot va san'atda arab va fors tillarining mavqeyi asrlar davomida baland bo'lgan. Bir necha yuz yillar davomida ilmiy asarlarning aksari arab tilida, badiiy asarlar turkiy til bilan bir qatorda fors tilida yaratilgan. Shu bois bu ikki tilga mansub lug'aviy birliklar o'zbek so'zlashuv hamda kitobiy tilidan mustahkam joy olib, ko'plab so'zlar faol lug'at boyligimizga aylangan. Mumtoz shoirlarning deyarli barchasi arab va fors tillari mukammal o'rgatiladigan madrasalarda o'qiganlar, bu tillarda yaratilgan juda ko'p asarlarni o'qiganlar. Shoirlarning badiiy tafakkuri shu tillarda yozilgan mumtoz asarlar ta'sirida shakllangan. Ijodiy ong, badiiy tafakkurdagi tayyor forsiy, arabiy adabiy qoliplar, shakl va iboralar asarlarni yaratish jarayonida o'z-o'zidan quyilib kelavergan. Natijada o'zbek tilining faol lug'at boyligidan joy olmagan, so'zlashuv tiliga o'zlashmagan talay so'zlar mumtoz asarlarda qo'llanilgan. Ayni shu faqat badiiy asarlardagina uchrab, tilga o'zlashmagan so'zlar mumtoz asarlarning "qiyin"ligiga sabab bo'layotgan ichki omildir. Haqiqatan ham o'qilayotgan asardagi har uch-to'rt so'zning bittasi notanish, nutqiy

¹Кадиров Валижон. Умумтаълим мактабларида мумтоз адабиёт намуналарини ўқитишнинг илмий-методик асослари. – Наманган, 2019. – Б. 112.

2-TOM, 5-SON

faoliyatida qo'llanilmagan bo'lsa, kishining ishtiyoqi so'nadi². Misol uchun quyidagi parchaga diqqat qilaylik: "Ulug'ni borgohinda xiradmandi donish va aqli xiradi bohush har qancha ko'p bo'lsa ham oz bo'lur. Xususan, podshohi oldig'a uch toifadin guzir yo'qdur: avval, olimi boamalki, podshohning oxiratlik asbobini taraddudida bo'lsa. Ikkinchi veziri sohibi ra'yki, podshohning dunyolik yarog'ini taraddudida bo'lsa. Uchinchi, munshiyi rostnavis, qalamzanu nigohdoru shamshirzan bo'lsa". Mazkur jumlar "Zarbulmasal"dan olingan. Qirq uchta so'z ishtirok etgan bu parcha uchun quyidagi o'n uchta lug'at berilgan: Borgoh – shoh qabulxonasi, saroy; xiradmand – oqil, dono, donishmand; donish – ilm, ma'rifat, aql, idrok; bohush – es, hushli; Guzir – biror narsadan xalos bo'lish; olimi boamal – ilmga amal qiladigan olim; oxirat asbobi – oxirat uchun zarur ilmlar; sohibi ra'y – aql-tadbir egasi; munshiy – kotib; rostnavis – haqiqatni yozadigan; qalamzan – kotib; nigohdor – nazorat qiluvchi; shamshirzan – shamshir uruvchi, bu yerda: yozishga usta ma'nosida.

O'quvchiga, hatto, o'qituvchiga ham lug'atdan foydalanib matndan ma'no chiqarish yoqavermaydi. Chunonchi, mazkur parchaning oxirgi "Uchinchi, munshiyi rostnavis, qalamzanu nigohdoru shamshirzan bo'lsa" jumlasidagi olinma so'zlarni lug'atdagi muqobili bilan almashtirsa, "Uchinchi, kotib haqiqatni yozadigan, kotib, nazorat qiluvchi, yozishga usta bo'lsa" tarzidagi ifoda shakllanadiki, undagi fikr mavhum bo'lib, 6-sinf o'quvchisi biror nima anglashi qiyin kechadi. U hayron bo'ladi: "munshiyi rostnavis" (haqiqatni yozadigan kotib) iborasidan keyin nega yana kotib ma'nosidagi "qalamzan" so'zi berilgan. Nima uchun kotib nazorat qiluvchi (nigohdor) bo'lishi kerak? Har qanday kotib yozishga usta bo'lishi kerak. Shunday ekan, nima sababdan uning "shamshirzan"lik sifati alohida ta'kidlanmoqda"³? Darslikdagi lug'at kishida Gulxaniy so'zlarni pala-partish va o'rinsiz ishlatgan ekan degan o'y tug'diradi. Aslida mumtoz adabiyotning yorqin namoyandasi bo'lmish adibda ayb yo'q. Bu yerdagi g'alizlik darslik-majmua mualliflari xatosi natijasidir. Ular arabcha va forscha so'zlarning lug'aviy ma'nosini olganlaru, shu ma'nolar bilan o'qilgan matndan qanday mazmun yuzaga kelishiga diqqat qilmaganlar.

Mumtoz matnlarni tushunishga ularda arab va fors tillardan o'zlashgan affiks, perefiks va affiksoidlarning ko'p qo'llanishi to'siq bo'layotganligi ham haqiqat. Agglyutinatib tabiatga ega bo'lgan o'zbek tilida o'zak qo'shimcha qo'shilishi natijasida deyarli o'zgarishsiz qo'llanib, leksik ma'no anglatadigan shaklini saqlaganligi tufayli, o'zimizniki bo'lib qolgan bir qator chet so'zlarning faol lug'atimizga o'zlashmagan perefiksli va affiksoidli shakllarini nafaqat o'quvchilar, balki kattalar ham tushunmaydilar. Ba'zi so'z

²Н.Жумахўжа. Навоий асарларидаги айрим сўзларнинг маънолари ва матний хусусиятлари. Ўзбек тили ва адабиёти. 2014, 1-сон. – Б. 27.

³Долимов У. "Зарбулмасал" асарини шарҳлаб ўрганиш. Совет мактаби, 1988. – Б. 23.

2-TOM, 5-SON

birikmalarining matn ma'nosiga ko'ra turli o'rinda turlicha ma'no ifodalashi ham murakkabliklar sirasiga kirishi mumkin. "Boburnoma"dagi "Ma'muraning kanorasida voqe bo'lubtur" jumlasida "voqe bo'lubtur" birikmasi "joylashgan", "o'rnashgan" ma'nosini bersa, boshqa bir o'rinda nisbat berilgan, nisbat qilingan ma'nosini anglatadi. "Turk erdi va turkcha she'ri yaxshi voqe' bo'lubtur" gapida esa ayni birikma "yozilgan", "chiqqan", ya'ni "turkcha she'ri yaxshi yozilgan (she'ri yaxshi chiqqan)" ma'nosida qo'llanilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Н.Жумахўжа. Навоий асарларидаги айрим сўзларнинг маънолари ва матний хусусиятлари. Ўзбек тили ва адабиёти. 2014, 1-сон.
2. Долимов У. "Зарбулмасал" асарини шарҳлаб ўрганиш. Совет мактаби, 1988.
3. Qodirov V. Umum ta'lim maktablarida mumtoz adabiyot namunalarini o'qitishning ilmiy-metodik asoslari. – Namangan, 2019.

